

Оскільки сімейні господарства виступають основою малих форм господарювання на селі (особистих селянських, фермерських господарств та інших господарств сільського населення), то назріла нагальна потреба у прийнятті Закону України «Про сімейне господарство». Даний закон передбачить створення на селі єдиної організаційно-правової форми ведення малого сільського товаровиробництва. Така форма має базуватися на принципах добровільної участі, можливості отримати соціальні гарантії при сплаті відповідних внесків та мати спрощену систему оподаткування [13].

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Артемов В.А. Про сімейну економіку / В.А. Артемов // ЕКО. – 1997. – № 4. – С. 113–123.
2. Арутюнян М.Ю. Особливості сімейного взаємодії в сім'ях з різним розподілом побутових ролей : Дисс. ... канд. філос. наук / М.Ю. Арутюнян. – М., 1984. – 185 с.
3. Волков А.Г., Сороко Є.Л. Типологія сімей та домогосподарств в Росії: розвиток і аналіз (за даними мікроперепису 1994 р.) / А.Г. Волков, Є.Л. Сороко // «Питання статистики», 1999. – № 5.
- Гребнев Л.С. Собственность и хозяйствование: комментарии к новому образовательному стандарту / Л.С. Гребнев // Вопросы экономики, 2001. – № 3. – С. 117–134.
4. Домогосподарство, сім'я і сімейна політика. – М.: Діалог – МДУ, 1998. – 190 с.
5. Єлізаров В.В., Зверева Н.В., Калабіхіна І.Є. Основні напрями комплексного підходу до дослідження сім'ї та домогосподарства. Визначення понять / [В.В. Єлізаров, Н.В. Зверева, І.Є. Калабіхіна] // Домогосподарство, сім'я і сімейна політика. – М., 1998. – С. 7–14.
6. Збарський В.К. Сім'я та домогосподарство / В.К. Збарський // Агроінком. – 2007. – № 6. – С. 72–77.
7. Зверева Н.В., Калабіхіна І.Є., Калмикова Н.М., Гукова Є.Г., Тишкевич В.П. Методи вивчення сім'ї та домогосподарства та проблеми їх інформаційного забезпечення / [Н.В. Зверева, І.Є. Калабіхіна, Н.М. Калмикова, Є.Г. Гукова, В.П. Тишкевич] // Домогосподарство, сім'я і сімейна політика. – М., 1998. – С. 43–57.
8. Ленін В.І. Радянська влада і становище жінки / В.І. Ленін // Зб. тв. В.І. Леніна. – М.: Политиздат, 1978. – С. 319–321.
9. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс – 2-е изд. – Т. 23. – С. 51.
- Милосердов В.В. Интересы, собственность, эффективность / В.В. Милосердов // АПК: экономика, управление, 2001. – № 1. – С. 11.
10. Тишкевич В.П. Домогосподарство та екологія / В.П. Тишкевич // Домогосподарство, сім'я і сімейна політика. – М. – 1998. – С. 132–141.
11. Програма розвитку АПК України на період до 2020 року / Українська Аграрна асоціація. – К., 2014. – 17 с.
12. Сімейний кодекс України: затверджений Закон України № 2947-ІІ від 10.01.2002 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon1.rada.gov.ua>.

УДК 334.7

Капталан С.М.

аспірант

Одеського державного аграрного університету

КЛАСИФІКАЦІЯ АГРОПРОМИСЛОВИХ ФОРМУВАНЬ ЗА ВИДАМИ

Статтю присвячено питанням розгляду класифікаційних ознак розподілу агропромислових формувань за видами. Розглянуто дев'ять класифікаційних ознак. Особливу увагу приділено розподілу агропромислових формувань за видом і глибиною інтеграційних процесів.

Ключові слова: агропромислові формування, інтеграція, глибина інтеграції, переваги вертикальної інтеграції, класифікація агропромислових формувань.

Капталан С.М. КЛАССИФИКАЦИЯ АГРОПРОМЫШЛЕННЫХ ФОРМИРОВАНИЙ ПО ВИДАМ

Статья посвящена вопросам рассмотрения классификационных признаков распределения агропромышленных формирований по видам. Рассмотрено девять классификационных признаков. Особое внимание уделено разделению агропромышленных формирований по виду и глубине интеграционных процессов.

Ключевые слова: агропромышленные формирования, интеграция, глубина интеграции, преимущества вертикальной интеграции, классификация агропромышленных формирований.

Kaptalan S.M. CLASSIFICATION OF AGRO-INDUSTRIAL FORMATIONS

The article deals with the review of classifications of agro-industrial formations by type. Nine classifications of agro-industrial formations were considered. Special attention was given to the classification of agro-industrial formations by type and depth of integration processes.

Keywords: agro-industrial formation, integration, depth of integration, advantages of vertical integration, classification of agro-industrial units.

Постановка проблеми. Як засвідчує практика економічної діяльності агропромислового сектору у нашій та інших країнах світу, суб'єктам агропромислового комплексу (далі – АПК) властива багатоваріантність організаційно-правових форм. Устрій землегосподарства визначається рівнем економічного розвитку країни та агросектору зокрема. Відповідно до змін у економічних відносинах повинні відбуватися й зміни в організаційно-правових формах господарювання в агропромисловому секторі. Такий розви-

ток форм агропромислових підприємств називається історизмом, а непослідовність, невідповідність змін організаційних форм до реалій економічних відносин вважає причиною зниження ефективності їх діяльності. Це і є причиною більш уважного розгляду класифікації агропромислових формувань (далі – АПФ) за різними класифікаційними ознаками та аналізу позитивних й негативних сторін окремих їх видів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Первинною організаційною формою господарювання на селі

є індивідуальна сільськогосподарська діяльність, або фермерство, яке становить економічну базу як для розвитку інших форм організації діяльності, так і є основою формування середнього класу в сільській місцевості, забезпечення працевлаштування мешканців. Наступним етапом розвитку економічних відносин в сільському господарстві була необхідність укрупнення виробництва з метою впровадження результатів науково-технічного прогресу. В СРСР таке об'єднання було здійснено штучно у вигляді колгоспів та кооперативів. Штучність об'єднання полягала у невідповідності цих форм існуючому на селі характеру взаємовідносин. У 70–80-ті рр. минулого сторіччя почали розвиватись такі форми вже агропромислової інтеграції, як міжгосподарське підприємство, районні агропромислові об'єднання, агрокомбінати, в межах яких об'єднувались сільськогосподарські, обслуговуючі та переробні підприємства. Штучність і невідповідність реаліям розвитку виробничих сил цих агропромислових об'єднань підтвердилась майже повним їх зникненням після розпаду СРСР.

У процесі приватизації в Україні сільськогосподарським виробникам (колективним сільськогосподарським підприємствам (далі – КСП) та фермерським господарствам) давалась змога прийняти участь у пільговому роздержавленні переробних та харчових підприємств. Вони отримували безкоштовно 51% акцій цих підприємств пропорційно тому, яку частку сировини вони поставляли на це підприємство протягом останніх п'яти років. Однак і цей шлях примусової інтеграції не був вдалим. Академік В.Г. Андрійчук вважає, що процес розвитку АПФ в Україні можна розділити на три етапи. На першому відбулось перетворення колгоспів у КСП, на другому відбулась деінтеграція КСП у приватні, фермерські господарства, а на третьому відбувається укрупнення та капіталізація цих АПФ [1, с. 31–32]. О.О. Єранкін доповнює ці етапи за рахунок розділу процесу капіталізації на підетапи. На першому підетапі на початку тисячоліття в агробізнес почали поступати надходження великого капіталу – дуже часто випадково. На другому етапі – 2001–2003 рр. – велика частка «випадкових» агропідприємців були змушені завершити свою діяльність через її непрофільність і збитковість. І лише на третьому підетапі відбулось осмислене надходження капіталу в АПК [2, с. 176].

Мета статті. В законодавстві України виділяються такі організаційно-правові форми об'єднань підприємств, як асоціація, консорціум, концерн, корпорація. Однак це суто формально-правовий підхід до виокремлення АПФ за видами. Серед науковців точиться дискусія щодо встановлення переліку класифікаційних ознак та конкретних видів АПФ, що і є предметом даного наукового дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. В результаті розгляду підходів сучасних науковців було здійснено узагальнення класифікації АПФ за видами. Загальною для всіх науковців є класифікація АПФ за ознакою форми власності, згідно якої підприємства діляться на: приватні (одноосібні та сімейні), колективні (кооператив, акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю та інші), державні (комунальне, муніципальне, державне). Іноді виділяються сумісні за формою власності підприємства.

За територіальним охопленням АПФ можна розділити на ті, які ведуть основну діяльність на рівні: району, регіону, держави та на міждержавному рівні. При цьому діяльність на міждержавному рівні може полягати як у формуванні спільних під-

приємств, так і у здійсненні зовнішньоекономічної діяльності вітчизняними підприємствами. Під спільним АПФ прийнято розуміти таку організаційну структуру міжнародного співробітництва, яка полягає в об'єднанні капіталу національних та іноземних підприємств з метою здійснення спільної діяльності в агропромисловому секторі в довготривалій перспективі. Іноді АПФ міждержавного рівня територіального охоплення ще називають транснаціональними.

За галузевою приналежністю виділяють: виробництво і продаж сільськогосподарської продукції; виробництво, переробка й продаж агропромислової продукції; виробництво та продаж засобів сільськогосподарського виробництва та агропромислової продукції та інші. За цією ознакою можна виокремити АПФ, які здійснюють свою діяльність у всіх галузях, які входять до АПК, тому і варіантів класифікації може бути безліч. Ми пропонуємо виокремлювати АПФ за галузевою приналежністю на підставі визначення галузевої приналежності провідного суб'єкта АПФ. Те підприємство, яке має найбільший розмір капіталу, має найбільші обсяги виробництва або доходів.

За видом інтеграційних процесів, які спостерігаються в АПФ, пропонується виділяти: неінтегровані; горизонтально інтегровані; вертикально інтегровані; диверсифіковано інтегровані. Виділення підприємств за цією ознакою відповідає класифікації інтеграції в АПК за видами, яка була розглянута в попередньому пункті нашого дослідження. Горизонтально інтегрованими АПФ є об'єднання підприємств, що розміщені на одному рівні виробничого циклу, які могли б бути підприємствами-конкурентами оскільки випускають схожу або однакову продукцію.

Вертикально інтегрованими АПФ є об'єднання підприємств, які беруть участь у забезпеченні всіма видами ресурсів (від матеріальних до фінансових) та виробництві сільськогосподарської продукції, її логістики, переробкою, виробництвом з неї кінцевих видів продукції та їх збутом. Окремої уваги потребує забезпечення АПФ фінансовими та нематеріальними ресурсами. У зв'язку із сезонністю виробництва сільськогосподарські підприємства не можуть існувати без кредитів [3, с. 108]. Що стосується нематеріальних ресурсів, то без їх активного використання неможливі як відповідність умов виробництва сучасним досягненням НТП, так і підвищення рівня конкурентоспроможності АПФ за рахунок його гудвілу [4, с. 298].

Вертикально інтегровані підприємства теж можна класифікувати за глибиною інтеграції в залежності від того, скільки рівнів ланцюгів взаємодій в процесі виробництва, переробки та продажу сільгосппродукції були задіяні в процесі інтеграції. Можна виокремити такі рівні взаємодії в процесі вертикальної інтеграції АПФ: забезпечення ресурсами (паливно-мастильними, матеріально-сировинними, матеріально-технічними, фінансовими, іншими ресурсами); виробництво сільськогосподарської продукції (рослинництво, тваринництво, інші види сільськогосподарської діяльності); переробка сільськогосподарської продукції; виробництво агропромислової продукції; транспортування сільськогосподарської та агропромислової продукції (автомобільний транспорт, річковий транспорт, морський транспорт, залізничний транспорт); зберігання сільськогосподарської та агропромислової продукції (елеватори, склади, рефрижератори, інші об'єкти); вузли перевалки сільськогосподарської та агропромислової продукції (з сухопутного на річковий/морський, з річкового на морський, з автомобільного на залізничний, інші варіанти перевалки); маркетинг та збут сільськогосподарської та агропромислової продукції.

Таким чином, вертикально інтегроване АПФ може об'єднувати 8 стадій ланцюга взаємодії в процесі створення та реалізації споживчої вартості агропромислової продукції. Тобто саму інтеграцію можна класифікувати на 7 рівнів залежно від того, скільки стадій об'єднані із провідною, ключовою стадією АПФ. Ті АПФ, де об'єднані всі 8 стадій ланцюга створення і реалізації вартості, відносяться до вертикально інтегрованих підприємств 7 рівня. Ті ж, на яких вертикальна інтеграція лише на початковій стадії, які об'єднують лише 2 стадії, відносяться до вертикально інтегрованих АПФ 1 рівня.

Чим вищий рівень вертикальної інтеграції, тим більше переваг від неї отримує АПФ. Автори виокремлюють багато організаційно-економічних переваг, які можуть отримувати вертикально інтегровані АПФ. Основними з них можемо виділити наступні: стабілізація, впорядкованість організаційно-економічних відносин між суб'єктами АПФ, що призводить до зменшення ризиковості діяльності та гармонізації розподілу доданої вартості; відсутність «вузьких місць» в ланцюгу створення та реалізації споживчої вартості агропромислової продукції, що є особливо важливим в умовах монополізації на деяких стадіях ланцюга; економія на трансакційних та логістичних витратах; ефект синергії при вертикальній інтеграції.

Останній вид АПФ відповідно до виду інтеграції – диверсифіковано інтегровані АПФ, які характеризуються об'єднанням підприємств АПК із підприємствами, які не приймають участь у забезпеченні будь-якими видами ресурсів та виробництві сільськогосподарської продукції, у її логістиці, переробці, виробництві з неї кінцевих видів продукції та їх збуту.

Перейдемо до наступної класифікаційної ознаки АПФ. За розміром виділяють малі, середні та великі АПФ. Великі АПФ мають значні переваги у виробничо-господарській діяльності у порівнянні із іншими. Великі АПФ мають у своєму розпорядженні більші можливості для впровадження досягнень НТП, що призводить до використання більш сучасних засобів та предметів праці. Великі АПФ за законом економіки мають менший рівень витрат в розрахунку на одиницю продукції. Крім того, в умовах кризи судової системи та антимонопольного регулювання великі АПФ можуть використовувати обсяги своєї діяльності для отримання монопольних привілеїв на ринку.

За способом здійснення управління виділяють АПФ, на яких управління здійснюється на базі організаційного апарату провідного суб'єкта або зі створенням окремого організаційного апарату. У АПФ, які відносяться до другого типу, функції власності й управління, таким чином, розділені між окремими суб'єктами.

Ще однією класифікаційною ознакою є ступінь юридичної самостійності суб'єктів АПФ. За даною ознакою можна виокремити АПФ, в яких учасники: зберегли юридичну самостійність і є юридично різними суб'єктами; втратили юридичну самостійність і є частиною головного підприємства. Втрачання юридичної самостійності може бути повним або частковим, коли на базі інтегрованого суб'єкта створюється філія головного підприємства.

Юридична самостійність може мати різний прояв з точки зору економічної та управлінської самостійності. За рівнем економічної самостійності АПФ можуть розподілятися на ті, в яких суб'єкти: майже самостійні; частково самостійні та економічно несамостійні. До майже незалежних відносять підприємства, які входять у асоціації, спілки та інші організації, які об'єднують суб'єктів підприємницької діяльності. Частково самостійними є суб'єкти АПФ, які були

сформовані на основі взаємної участі в капіталі інших суб'єктів АПФ. Економічно несамостійними можна вважати суб'єктів АПФ, які відносяться до так званих холдингів, корпорацій, фінансово-промислових груп.

Розглянемо більш докладно сутність і особливості холдингів в АПК. Згідно із Законом України «Про холдингові компанії в Україні», холдинг – це акціонерне товариство, яке користується, розпоряджається та володіє корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше підприємств [5]. Однак у Законі акцентується увага на акціонерному характері зв'язків між власниками холдингу, тоді як на практиці існують й інші. Деякі автори відносять до видів корпоративних об'єднань ті АПФ, які ґрунтуються на об'єднанні власності, а саме: картелі, корнери, синдикати, трести, концерни, консорціуми, фінансово-промислові групи, конгломерати, холдинги, союзи, асоціації, франчайзи. Не можемо погодитися із віднесенням до об'єднань, створених на відносинах власності, асоціацій, картелів, консорціумів, оскільки вважаємо що ці АПФ не передачають об'єднання власності суб'єктів, які до них входять.

С.І. Дем'яненко під агрохолдингом розуміє специфічну форму володіння акціонерним капіталом, яка характеризується володінням акціями та управлінням дочірніми підприємствами з боку материнського, що призводить до об'єднання всіх підприємств в єдину організаційну структуру зі збереженням господарської та юридичної самостійності [6, с. 51]. Автор теж акцентує увагу лише на акціонерних товариствах, обмежуючи можливість розгляду в якості холдингів АПФ, які створені на базі інших організаційно-правових форм, наприклад, товариств. Т.Г. Дудар виділяє серед агрохолдингів види в залежності від напрямів основної діяльності: агропродхолдинг, продагрохолдинг, промагропродхолдинг, торгоагрохолдинг, фінагропродхолдинг [7, с. 132]. На нашу думку автор намагався об'єднати кілька класифікаційних ознак в одній класифікації, що тільки заплутує цей процес. До того ж, теоретично можливо виділити безліч варіантів об'єднань підприємств різних галузей економіки, що робить запроповану автором класифікацію неповною.

Ще одним важливим питанням є виділення АПФ за юридичними формами. За організаційно-правовими формами прийнято виділяти такі види АПФ, як: товариства з обмеженою відповідальністю, акціонерні товариства (приватні, публічні), кооперативи та ті, що діють на підставі договорів і не мають юридичного організаційно-правового оформлення.

Ще одним дискусійним теоретичним і практичним питанням є вибір організаційно-правової форми для АПФ. На думку Н.Й. Басюркіної такий вибір залежить від економічної доцільності й економічних інтересів конкретних інвесторів-інтеграторів. Найбільш поширеними організаційними формами є товариства, оскільки кооперативи мають малий пайовий фонд, не можуть приймати до свого складу суб'єктів підприємницької діяльності, які є юридичними особами. У кооперативах відсутня можливість отримувати великі кредити через відсутність заставної бази, що майже унеможливує великотоварне виробництво [8, с. 6, 33]. Саме тому найбільшого поширення набули інтегровані АПФ із організаційно-правовою формою товариства, а саме публічні та приватні акціонерні товариства і товариства з обмеженою відповідальністю.

Крім вищезазначених, науковці виділяють й інші класифікаційні ознаки видів АПФ. Але в результаті розгляду було зроблено висновок, що інші класифікаційні ознаки або є несуттєвими, або можуть бути включені як частина вищезазначених.

Таким чином, розглянувши основні теоретичні підходи до класифікації АПФ, було зроблено висновок, що їх можна розділити за 9 основними класифікаційними ознаками. А саме за: формою власності; територіальним охопленням; галузевою приналежністю; видом інтеграційних процесів; розміром; способом здійснення управління; ступенем юридичної самостійності суб'єктів; рівнем економічної самостійності; організаційно-правовими формами.

Висновки. В результаті критичного розгляду підходів провідних вітчизняних та закордонних авторів до визначення переліку класифікаційних ознак розподілу АПФ за видами було сформовано та обґрунтовано авторське бачення, згідно з яким було виділено дев'ять основних класифікаційних ознак із виділенням від двох до чотирьох видів АПФ за кожною з них. Також було розглянуто організаційно-економічні переваги в діяльності деяких з видів АПФ, що дозволило дійти висновків про економічну доцільність їх застосування в практичній діяльності суб'єктів підприємницької діяльності.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Андрійчук В.Г. Капіталізація сільськогосподарства: стан та економічне регулювання розвитку : [монографія] / В.Г. Андрійчук – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – 216 с.
2. Єранкін О.О. Формування агропромислових формувань в Україні: глобалізаційний і маркетинговий аспекти / О.О. Єранкін // Вчені записки : зб. наук. пр. / Мін-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана» ; [редкол.: А. Ф. Павленко (відп. ред.) та ін.]. – Київ : КНЕУ, 2008. – Вип. 10. – С. 175–186.
3. Крюкова І.О. Організаційно-економічний механізм розвитку аграрних формувань / І.О. Крюкова // Аграрний вісник Причорномор'я, Економічні науки. – 2010. – № 53. – С. 105–109.
4. Анохіна К.О., Літвінов О.С. Управління нематеріальними активами як фактор підвищення конкурентоспроможності підприємства: оцінка рівня та напрями підвищення : [монографія] / за заг. ред. О.Г. Янкового. – Одеса: Атлант, 2013. – С. 290–313.
5. Закон України «Про холдингові компанії в Україні» із змінами, внесеними згідно із Законом № 1617-VI (1617-17) від 24.07.2009 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2010. – № 2–3. ст. 11.
6. Дем'яненко С.І. Агрохолдинги в Україні: процес становлення і розвитку / С.І. Дем'яненко // Економіка України. – 2009. – № 12(569). – С. 50–59.
7. Дудар Т.Г. Проблеми формування та розвитку вертикально інтегрованих структур у сільському господарстві // Вісник ТНЕУ. – 2012. – № 1. – С. 126–137.
8. Басюркіна Н.І. Методологічні засади дослідження організаційно-правових форм у великотоварному агропромисловому виробництві / Н.І. Басюркіна // Економіка харчової промисловості. – 2013. – № 1. – С. 5–9.

УДК 330.3

Корнецький А.О.

кандидат економічних наук,

*доцент кафедри підприємництва та економіки підприємств
Університету митної справи та фінансів*

Ісхаков Є.Ш.

*доцент кафедри підприємництва та економіки підприємств
Університету митної справи та фінансів*

АЛЬТЕРНАТИВНІ СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ: БІЗНЕС-МОДЕЛЬ ТА ПІДПРИЄМНИЦТВО

Стаття аналізує підходи до соціальних мереж з точки зору підприємництва та виокремлює категорію альтернативних соціальних мереж. Були окреслені основні перешкоди та інструменти розвитку представників даного сегменту. Авторами було визначено та описано підхід до побудови бізнес-моделей альтернативних соціальних мереж, який відрізняється особливою складовою – можливістю отримувати фінансову вигоду користувачами.

Ключові слова: соціальні мережі, альтернативні соціальні мережі, інтернет-бізнес, інтернет-компанії, бізнес-модель.

Корнецький А.О., Ісхаков Є.Ш. АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ: БИЗНЕС-МОДЕЛЬ И ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО

Статья анализирует подходы к деятельности социальных сетей с точки зрения предпринимательства и выделяет категорию альтернативных социальных сетей. Были очерчены основные препятствия и инструменты развития представителей данного сегмента. Авторами был определен и описан подход к построению бизнес-моделей альтернативных социальных сетей, который отличается особой составляющей – возможностью получать финансовую выгоду пользователями.

Ключевые слова: социальные сети, альтернативные социальные сети, интернет-бизнес, интернет-компании, бизнес-модель.

Kornetskyu A.O., Iskhakov E.Sh. ALTERNATIVE SOCIAL NETWORKS: BUSINESS MODEL AND ENTREPRENEURSHIP

The article analyzes the activity of social networks in terms of business and distinguishes the category of alternative social networks. The major obstacles and tools of the representatives in this segment were identified. The authors discovered and described an approach to building business models of alternative social networks, which has a special component – the ability to obtain a financial benefit by users.

Keywords: social networks, alternative social networks, online business, internet business, business model.

Постановка проблеми. В сучасних умовах, коли кожна особистість формує глобальне суспільство, коли ритм життя стає все більш напруженим, а робота займає майже весь вільний від сну час – постає питання про співіснування окремих індивідумів в межах суспільства. Безперечно, існує інститут

родини, є певні соціальні групи в місцях роботи або навчання, але людина переважно прагне більшого. У сучасних Homo roboticus часу на пошук та взаємодію з традиційними соціальними групами майже не лишається. Навіть школярі вже мають проблеми зі взаємодією із суспільством, бо школа не вирішує